

*Musical en populaire revues : oeroud volksvermaak of integraal onderdeel
van de arbeiderscultuur (collectie Vankenhove)*

DOSSIER

Het zijn rode honden, maar wat blaffen ze mooi

Omtrent de geschiedenis van de Vlaamse sociaal-democratische arbeiderscultuur(beweging) ⁽¹⁾

Guy Vanschoenbeek, wetenschappelijk stafmedewerker (AMSAB)

In de ons omringende landen, en meer bepaald in Duitsland, is de studie van de arbeiderscultuur sedert enkele jaren één van de nieuwe richtingen in het sociaal-historisch onderzoek (2). Die aandacht sluit naadloos aan op de herwaardering van het culturele in de sociale geschiedenis in het algemeen : culturele i.p.v. structurele benaderingen winnen de laatste jaren veld. Met deze korte bijdrage wil ik een eerste status quaestionis maken van de problematiek in Vlaanderen "partim : de sociaal-democratie", een aantal methodologische opmerkingen formuleren, én een probleemstelling en enkele krachtlijnen voor het onderzoek poneren. In bijlage geef ik een concreet voorstel voor een verkennend onderzoek hieromtrent, onderzoek zoals het in het thesis "aanbod" van het AMSAB naar de verschillende universitaire seminaries voorkomt.

Het onderzoek naar de geschiedenis van de sociaal-democratische arbeiderscultuur in Vlaanderen : een status quaestionis

In Vlaanderen is vrij weinig onderzoek verricht naar de geschiedenis van de arbeiderscultuur, en meer bepaald de sub-culturele uitingen van de (sociaal-democratische) arbeidersbeweging. Als we de door Dr. Denise De Weerdts gepubliceerde bibliografieën overlopen merken we wel dat er heel wat socialistische "Heimatgeschichten" zijn

geproduceerd die een vrij groot gedeelte van het Vlaamse sociaal-democratische landschap in kaart brengen, en die ons een beeld geven van het socio-cultureel netwerk aan de basis of althans elementen ervan.

Afgezien van een aantal monografieën over BWP-federaties (Oostende, Leuven, Lokeren, Aalst, Brugge...) die als licentiaatsverhandelingen zijn geproduceerd in de historische seminaries van RUG, VUB en KUL ⁽³⁾, betreft het meestal hulde- of herdenkingsgeschriften van uiteenlopende kwaliteit.

Frisse jongens en meisjes van de Ajotters : ecologisme avant la lettre

Als men echter enkel op basis van deze geschriften het socio-culturele netwerk van de Vlaamse sociaal-democratie in kaart zou brengen, zou men reeds een eerste aanzet en een vrij indrukwekkend beeld krijgen van omvang en aard van de culturele werking van die beweging.

Daarnaast bestaan er ook monografieën over vrouwen-, jongeren- en vrijdenkersorganisaties die naar specifieke doelgroepen toe een socio-culturele werking ontwikkelden. Meer in het bijzonder denken we hier aan de Ajottersbeweging die hier te lande in de jaren twintig en dertig de plaatselijke vertegenwoordiger was van het zogenaamde "cultuursocialisme", dat uit Duitsland was overgewaaid.

Opmerkelijk is wel dat in syntheseswerken over de geschiedenis van de sociaal-democratische arbeidersbeweging nauwelijks aandacht wordt besteed aan het socio-culturele netwerk en de cultuurscheppende, -dragende of -vormende uitingen van de beweging. Uitzonderingen bevestigen die regel: in het werk "Honderd jaar socialisme,

een terugblik" in 1985 door het AMSAB gepubliceerd, wordt via iconografisch en fotografisch materiaal wel een impressie gegeven van dit socio-culturele leven. Er is nog het werk van Staf Hellemans dat de verzuiling en de grote sociale bewegingen in Europa sinds 1800 analyseert, en ook een eerste, ruwe schets bevat van het sociaal-democratische culturele organisatienetwerk⁽⁴⁾.

Daarnaast zijn er werken en monografieën die specifieke elementen of uitingen van dit socio-cultureel netwerk behandelen. Het arbeiderslied is, in navolging van Jaap Vandermerwe vrij grondig bestudeerd (maar toch bestaan er nauwelijks studies over de socialistische arbeiderskoren)⁽⁵⁾. De socialistische bibliotheekpolitiek werd meestal onderzocht in het kader van algemene studies over de bibliotheken in Vlaanderen⁽⁶⁾. Er zijn enkele zeldzame monografieën beschikbaar over toneelkringen, over de receptie van het werk of de relatie van schrijvers als Multatuli en Buysse met de beweging⁽⁷⁾. Er is werk gemaakt van de studie van de voorloper van de sociaal-democratische cultuurkoepel, de Centrale voor Arbeidersop-

De sociaal-democratische massacultuur vanuit een zijdelings perspectief

voeding ⁽⁸⁾. Er werden enkele verhandelingen met betrekking tot specifieke culturele uitingen van het Gentse socialisme voor 1914 geschreven ⁽⁹⁾. We beschikken voorts over enkele biografische notities over sociaal-democratische kunstenaars of fellow-travellers / artiesten ⁽¹⁰⁾. Anderen besteden dan weer aandacht aan de visie van Hendrik De Man over socialistische en proletarische cultuur.

In verscheidene projecten van het AMSAB kwamen (belangrijke) aspecten van sociaal-democratisch cultuurleven of -productie aan bod: "De Rode Verleiding" (over de socialistische propaganda-affiches), "Onder dak" (de volkshuizen in vergelijking met de katholiek-sociale gildehuizen), "Rode Glamour" (film en socialistische beweging) of nog over de hoogdag van de sociaal-democratische strijd- en feestcultuur, 1 Mei.

Een project inventarisatie van het sociaal-democratisch kunstpatrimonium werd opgezet maar staat nog steeds in de steigers ⁽¹¹⁾. AMSAB-

medewerkster Brigitte De Mulder, verantwoordelijk voor de afdeling Iconografie en conservatrice van het Museum van het AMSAB, bereidt een veelbelovend repertorium voor van de rode banistiek. Zij interpreteert vlaggen als "visuele informatiedragers". De geschiedenis van de socialistische vlaggen is immers "een kleurrijke en zeer originele spiegel" van het "groeien zelfbewustzijn van de arbeidersbeweging". De vlaggen zijn "stille getuigen van de rijkdom van de arbeiderscultuur", het is een materie "die in alle schakeringen de politieke en sociale context vertolkte". ⁽¹²⁾

Indien we die produktie in kaart brengen moeten we vaststellen dat de meer wetenschappelijk literatuur vooral aandacht heeft voor de "spectaculaire", eclatante aspecten van dat sociaal-democratisch cultuurbeleven (de Arbeidersolympiade te Antwerpen in 1939, de architectuur van Victor Horta, Henry Vandevelde of Oscar Vandevoorde, de Section d'Art van het Brusselse Volkshuis, of het visueel aantrekkelijke of grijpbare zoals affiches, film, gebouwen) ⁽¹³⁾. De trompetters, zangers of turners "aan de basis" moeten het met heel wat minder aandacht stellen ⁽¹⁴⁾.

Materiaal ligt in het AMSAB nochtans voor het rapen: zowel in de iconografische afdeling als in een aantal archiefondsen en collecties ⁽¹⁵⁾.

Mits enige verbeelding kan men aan de gegadigde onderzoeker ook een breed gamma van onderwerpen voorstellen. Een studie bijvoorbeeld van de ATB-De Natuurvrienden, een vroeg voorbeeld van ecologische bewustwording ⁽¹⁶⁾; of de houding van de sociaal-democratische beweging tegenover de lichaams- en naaktcultuur, een onderwerp dat kadert in ons volgende project voor het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd (1998): "Wij zijn het nieuwe geslacht: de socialisten en de emancipatie van de seksualiteit" ⁽¹⁷⁾; of nog, de houding tegenover nieuwe modetrends en cultuurverschijnselen (jazz...), enz.

Eigen Volkshuis eerst? Sociaal-democratische arbeiderscultuur: welke lading wordt door de rode vlag gedekt?

Vooraleer echter de studie concreet via een aantal monografieën aan te vatten, lijkt het ons nuttig enigszins het terrein af te bakenen en een aantal hypothesen en probleemstellingen te formuleren.

Wat willen we onderzoeken en waarom?

Een eerste vraag daarbij is: wat bedoelen we met sociaal-democratische arbeiderscultuur?

Ik ga hier bewust voorbij aan de uitgebreide literatuur met betrekking tot de vraagstelling "wat is cultuur?", om me te beperken tot enkele voorbeelden van definiëring die zowel de brede omvang als de trivialeiteit van het benoemen aangeven. In het gezaghebbende Duitse sociaal-historische jaarboek *Archiv für Sozialgeschichte* wordt **cultuur** als volgt omschreven: "Art, wie die Menschen die Gesellschaftlichkeit ihres Lebens gestalten" (18). Marc Reynebeau, in een cultuurhistorisch essay dat verder nog uitgebreid ter sprake komt, ziet het in een romantische bui zo: "(cultuur is) alles wat niet materieel is uit te drukken, schoonheid, plezier, geluk". Rik Pinxten hanteert een brede definitie: "Ik bedoel met cultuur het geheel van gebruiken, overtuigingen en tradities van een bepaalde gemeenschap (in casu de sociaal-democratische "vertooggemeenschap", n.v.r.). Kortom, een cultuur omvat alles wat niet tot de natuur van de mens behoort. Het is alles wat niet is aangeboren, maar door de mens wordt geleerd om te kunnen overleven" (19). Zo gezien, is de socialistische beweging op zich, in de strijd om de alledaagse "survival" van de arbeiders, een culturele beweging... Jan Art noemt cultuur "het product van ieder menselijk ingrijpen op

de natuur". Dat ingrijpen gebeurt "niet enkel materieel maar ook mentaal". Het belangrijkste instrument bij de opbouw van die mentale cultuur "is wel de taal" (20). Tot slot, bij wijze van anekdote, de definitie die Anseele jr. gaf aan cultuur: "Cultuur is een Engelse WC", doelend op comfort (21).

Met betrekking tot de **arbeiderscultuur** worden in de literatuur een aantal begrippen door elkaar gebruikt. Nemen we een jaarboek als *Archiv für Sozialgeschichte* ter hand dan merken we daar begrippen en begrippenparen als "spontane en georganiseerde arbeiderscultuur, alledaagse en geïnstitutionaliseerde arbeiderscultuur", "socialistische" of nog "kwalitatieve" arbeiderscultuur (bij dit laatste denken we aan het "Kultursozialismus", de "Proletkult"-beweging), arbeiderscultuur binnen en buiten het organisatie-netwerk (de institutionele of georganiseerde arbeidersbeweging, in casu de sociaal-democratie), tegencultuur, alternatieve cultuur (ook pre-groene of pre-ecologische culturele uitingen), strijdcultuur of (sociaal-democratische) "Festkultur". In deze laatste variant werden volgens sommige auteurs de "revolutionaire tradities van de beweging gemummificeerd": bijvoorbeeld, strijdcyren werden "feestelijk ver(s)moord" tot spreekkoren (22). De sociaal-democratische cultuur beweegt zich in het spanningsveld, in de "frontzone" tussen massa- en elitecultuur (23).

Men mag zich bovendien gerust de vragen stellen of er wel iets bestaan heeft als een specifieke **sociaal-democratische** arbeiderscultuur. Sommigen, zoals Löfgren, stellen dat arbeiderscultuur gewoon de voortzetting is van de "aloude boertige volkscultuur" (24). Sommige auteurs en onderzoekers ontkennen overigens dat er zoiets bestaat als een aparte arbeiderscultuur "tout court"; onder meer de bekende Franse socioloog Bourdieu denkt er zo over (25). Dat lijkt althans ook de voorlopige conclusie van de auteurs van een aantal projecten van het Leuvense HIVA, die onderzoek verrichten naar de socio-culturele opvattin-

gen van arbeiders in Vlaanderen anno 1990⁽²⁶⁾. Volgens hen is er geen sprake van een arbeiderscultuur maar van een "geremde cultuur": "De arbeiders hebben geen gemeenschappelijke arbeiderscultuur maar een gemeenschappelijke rem op hun cultuur", "arbeiders zijn binnen de eigen leefgemeenschap nooit de creatieve avantgarde, bijna altijd de traag volgende hoofdstroom". Zij redeneren als volgt: indien het misschien wel zo is dat de cultuur van de arbeiders in het algemeen verschilt van deze van andere groepen, (bijvoorbeeld de middenklasse) moeten we daarom nog niet besluiten tot het bestaan van een "eigen" cultuur. Eenvoudig samengevat komt hun onderzoek hierop neer: arbeiders zijn eerder progressief op de sociaal-economische "breuklijn", eerder conservatief op de socio-culturele "breuklijn". Progressiviteit wordt in hun onderzoek gedefinieerd als opkomen voor socio-economische gelijkheid en socio-culturele vrijheid. Overigens - en dit is zeker niet de minst interessante conclusie - treffen de onderzoekers ook meer verschillen aan tussen arbeiders en bedienden dan - binnen de arbeidersgroep - tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders. Hoewel het hier gaat om een recent onderzoek, dat cultuur zeer breed definieert (ook opvattingen en houdingen ten opzichte van het gezin, ongehuwd samenwonen, ouder-kindrelatie, seksualiteit) lijkt minstens de vraagstelling - of er zo iets als een specifieke arbeiderscultuur, en meer in het bijzonder een specifieke sociaal-democratische arbeiderscultuur bestaat - ons gewettigd. Dit kan uiteraard alleen beantwoord worden indien men het onderzoek comparatief opvat. Interessante concepten terzake vinden we ook bij Mark Elchardus, die de breuklijnentheorie tot de zijne maakte. Het verhaal over de "gekaapte deugden" van de arbeidersklasse, de sociaal-democratie als "vertooggemeenschap", de "cultuur van de solidariteit", het lijken ons allemaal bruikbare concepten in het debat over de arbeiderscultuur. Zijn beschrijving van de "gekaapte deugden" staat haaks op de bevindingen van de zoekers naar de

"authentieke", "spontane" arbeiderscultuur die verder nog aan bod komen: verantwoordelijkheid, respect voor zekere vormen van autoriteit, verknocht zijn aan de eigen way of life en cultuur, de zorg om een veilige, ordelijke en propere buurt, het belang van het ouderlijk gezag, het aanvaarden van morele regels die het vaak onmogelijk maken met inwijkelingen samen te leven, het recht op werk waarbij hard werken als een deugd wordt gezien, spaarzaamheid, kortom het aanvaarden van bepaalde limieten⁽²⁷⁾.

Er zijn voldoende aanduidingen om te twifelen aan die "eigenheid". Sommige auteurs wijzen er bijvoorbeeld op dat de sociaal-democratische cultuurbeweging eerder optreedt als "bemiddelaar" tussen de "burgerlijke" cultuur en het eigen arbeiderspubliek, dan als een "scheppende", "vernieuwende" kracht⁽²⁸⁾. Dat is echter geen nieuwe vaststelling: sociaal-democratische cultuurdenkers in ons land, zoals (de bijna onvermijdelijke) Hendrik De Man, hadden zelf reeds moeite met het definiëren van fenomenen als burgerlijke, verburgerlijkte, kleinburgerlijke, proletarische en socialistische cultuur. In "De psychologie van het socialisme" zette hij zich op nogal moraliserende toon af tegen de "parvenuachtige- en kleinburgerlijke smaak" die in de arbeidersklasse (en -beweging) opgang maakte. In "Opbouwend socialisme"⁽²⁹⁾ stelde hij zich de vraag of er wel zo iets als arbeiderscultuur bestond. In "De socialistische idee" zette hij zich af tegen de mode van de "Proletkult" en nam een nogal hybride standpunt in ten opzichte van wat socialistische cultuurdenkers gemeenzaam aanduiden als de "burgerlijke cultuur". Met betrekking tot de inspiratiebronnen voor de moraal van de socialistische jeugd (de zogenaamde "deugden" van de Rode Valken) schreef hij dat die een drievoudige oorsprong hadden: ze s tamden zo wel uit ridderlijke (?), burgerlijke en proletarische "bronnen"⁽³⁰⁾.

Vernieuwen of (her)vormen : een centrale probleemstelling met betrekking tot de sociaal-democratische arbeiderscultuur

Vermeldenswaard terzake is ook het standpunt van Marc Reynebeau in een boeiend essay waarin hij onder meer de relatie tussen cultuur en socialisme bekijkt ⁽³¹⁾. Het betreffende hoofdstuk is zeer toepasselijk "En rozen ook", getiteld, verwijzend naar het anekdotische maar tegelijkertijd treffende verhaal van een textielstaking in de Verenigde Staten aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, waar de stakende arbeidsters de slogan "Brood en rozen ook" meedroegen in hun optochten.

De arbeidersbeweging greep volgens Reynebeau in haar cultuurpolitiek terug naar een **renaissance- en verlichtingsidee** die ervan uitging dat het volk moest "beschaafd", "verzedelijkt" worden. Die idee treffen we in het midden van de 19e eeuw aan bij wat hij noemt "een monsterverbond van progressieve en paternalistische liberalen (Laurent)" die de "classe dangereuse" wilden leren lezen en sparen. Hun inspanningen waren echter "too little and too late", en het was vooral - steeds volgens deze auteur - de sociaal-democratische "upper working class" of arbeidersaristocratie die deze ideeën verder uitdroeg. De pionierende generaties van de sociaal-democratische arbeidersbeweging frequenteerden overigens de clubs en genootschappen van het liberale socio-culturele netwerk, en het was vaak daar dat ze die progressieve verlichtingsidealen "op-snoeven" ⁽³²⁾. Ik wil wat dit betreft ook wijzen op een interessante parallel die ik bij Rik Pinxten vond. Pinxten beschrijft hoe socialisten en christen-democraten in de discussie over multiculturaliteit en de integratie van migranten

pleiten voor integratie met behoud van sommige elementen van de eigen culturele identiteit, terwijl extreem-links het opneemt voor politieke rechten met behoud van de eigen rechten van de migrantengemeenschappen. Centrum en centrum-links, sociaal- en christen-democraten nemen dus eigenlijk de negentiende-eeuwse visie over, terwijl extreem-links vandaag de originele socialistische visie bepleit : algemeen stemrecht en de opbouw (of het behoud) van een eigen tegencultuur. Het negentiende-eeuwse proletariaat, "la classe dangereuse", was inderdaad een vreemde in eigen land, "Vaterlandslose Gesellen" ⁽³³⁾. Het lijkt me dan ook buitengewoon interessant om de inzichten van antropologen en sociologen als Elchardus, Pinxten en De Witte te confronteren met ons eigen historisch onderzoek naar de mechanismen van integratie van de "eigen" negentiende-eeuwse arbeidersklasse. Ik laat hier de discussie over de arbeidersaristocratiethese als sociologisch verklaringsmodel voor het bestaan van de reformistische hoofdstroom in de moderne arbeidersbeweging terzijde ⁽³⁴⁾.

Voor de sociaal-democratie stond **cultuur relatief** autonoom ten opzichte van de burgerlijke, kapitalistische maatschappij (die idee ging terug op de marxistische "roots" van de sociaal-democratie). Probleem was niet de schepping van een nieuwe cultuur, maar de "onteigening" (de term komt van Reynebeau) van de bestaande cultuurgoederen die enkel voor de burgerij openstonden. Indien de onteigening niet lukte, dan bekwamen men minstens openstelling, toegankelijk maken van deze cultuurgoederen voor het arbeiderspubliek (in discussies over culturele drempelverlaging vinden we dergelijke opvatting terug); volksverheffing was dus dé boodschap. Voorbeelden van het binnendringen of accaparereren van de klassieke cultuur - bijvoorbeeld Goethes Faust of het werk van Richard Wagner - zijn er genoeg ⁽³⁵⁾. Men vindt de verwijzing soms op onverwachte plaatsen. Alphonse Octors, pionier van de Syndicale Commissie, verwees in een geschiedenis van

Revolutionaire kreten feestelijk versmoord : de spreekkoren

die organisatie naar Wagners interpretatie van de Graallegende: "Lohengrin, chevalier au glaive de justicier, envoyé du Graal pour réparer l'injustice des hommes, proclame l'inaccessibilité du monde d'où il vient. Aux bords lointains dont nul mortel n'approche. Il est un bourg que l'on nomme Monsalvat. Or, grâce à l'unité nationale et internationale des prolétaires, à leur élévation dans le domaine de la conscience, le jour viendra où ils sauront découvrir les cimes inaccessibles et en suivre les voies d'accès. Pour nous, le Monsalvat, c'est le monde nouveau d'où sera exclue l'exploitation de l'homme par l'homme, et où grâce au travail sanctifié, l'humanité entière s'élèvera vers la Bonté, la Beauté, la Justice. Pour nous, le Lohengrin symbolique, c'est le socialisme, rédempteur de l'humanité ployant sous le fardeau des injustices sociales. Il sortira du fourreau son

glaive flamboyant de justicier pour assurer son triomphe final sur le capitalisme parasitaire". De tekst werd geschreven in september 1923, toen Belgische en Duitse socialisten zich in Hamburg weer verzoend hadden ⁽³⁶⁾.

Voor Reynebeaus these zijn voldoende **empirische elementen** aan te dragen die pleiten voor een verdere toetsing aan de bronnen. Ik verwijs naar een Nederlandse studie over het "kunstbeleid" in het sociaal-democratische Amsterdam in het Interbellum. De cultuurpolitiek van de sociaal-democratische schepen voor cultuur Boeckmeyer was erop gericht tentoonstellingen naar de volksbuurten te brengen, niet alleen de drempel maar vooral ook de prijzen te verlagen, en dat ondanks "een theoretische afwijzing van de burgerlijke cultuur" ⁽³⁷⁾. Uit mijn eigen onder-

De teleurgang van het schrijversgild : Stijn Streuvels drinkt

zoek kan ik het voorbeeld aangeven van de educatieve concerten die de dirigent van de Harmonie Vooruit, Jozef Vandermeulen, voor de socialistische arbeidersaanhang te Gent inrichtte om hen het werk van Wagner te leren kennen; uitvoeringen waarbij duizenden arbeiders-toehoorders aanwezig waren. Een ander voorbeeld, eveneens te Gent : de nieuwe Volksschouwburg van Vooruit (het huidige spraakmakende Kunsten-centrum Vooruit) zou op 15 augustus 1914 geopend worden met de uitvoering van Beethovens "Negende Symfonie", door een eigen ad hoc samengesteld orkest. "Zou..." : de Walküren beschikten er anders over, en Schillers "Alle Menschen werden Brüder" werd vier jaar lang enkel binnensmonds geneuried. Ander voorbeeld : Jules Destrée deed in 1896 een aantal voorstellen om het kunstpatrimonium meer toegankelijk te maken voor arbeiders (een idee dat hij later als

minister van Kunsten en Wetenschappen in praktijk kon brengen), en de spraakmakende Section d'Art van het Brusselse Volkshuis bracht in 1891 kunstenaars - zelfs avantgardisten - en arbeiders samen⁽³⁸⁾.

Reynebeau onderkent ook die **moraliserende ondertoon** bij sociaal-democraten ten opzichte van wat sommigen - in tegenstelling tot Elchardus' verhaal over de "gekaapte deugden" - als echte uitingen van volkscultuur beschouwden. Tot deze laatste rekenen we bijvoorbeeld de auteurs van een in 1982 verschenen bundel opstellen, die de proletarische tegencultuur in de Duitse arbeidersklasse tussen 1888 (het einde van de socialistenvetten van Bismarck) en 1933 (de nazimachtsovername) onderzochten⁽³⁹⁾. Richard Evans e.a. definiëren er deze "proletarian contra-culture" overigens als iets "which is clearly diffe-

rent from that of the labour movement". James S. Roberts onderzocht bijvoorbeeld de praktische consequenties van de Schnapps-boycot die door de SPD werd afgekondigd op het Leipziger congres van 1909. Die (moraliserende) boycot kende weinig resultaat, volgens de auteur omdat drinken en de herberg (cultuur) voor de gewone arbeiders een alternatief waren voor de socialisatie via gezin, kerk (gemeente) en arbeidersorganisaties. Het was "an element of the social and material world that linked German workers to a broadly based popular culture in which many of their social superiors also participated". Stefan Bajohr van zijn kant onderzocht de buitenechtelijke en onwettige geboorten in Brunswijk tussen 1900 en 1933 en stelde vast dat er een opmerkelijk verschil was tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders (bij deze laatste meer onwettige geboorten). Zijn onderzoek problematiseert indirect de arbeidersaristocratiethese maar legt verder de link niet met de morele opvattingen terzake van de georganiseerde arbeidersbeweging. Eric Rosenhaft beschreef in zijn deelstudie hoe tijdens de Weimarrepubliek communistische militanten aansluiting zochten bij de bestaande "jeugdbanden" en de specifieke hooliganachtige tegencultuur in dit milieu. Hoewel we het belang van dit soort onderzoek niet willen minimaliseren, zien we toch dat de auteurs vertrekken van een zekere "gauchiserend-spontaneïstische" parti-pris, waarbij al deze mentale kenmerken op één hoop worden gegooid met fenomenen als stelen aan de dokken (Michael Gruttner) of de praktijk van de sabotage op de werkvloer (Crew David), om aldus te komen tot een beeld van wat de auteurs zien als de authentieke, de zuivere, de echte "arbeiderscultuur aan de basis". "De zuivere proletariër", de "edele wilde" in zijn moderne variant komt daarbij om de hoek kijken. Aldus wordt een kunstmatig-gewilde tegenstelling geschapen tussen de zuivere spontane arbeiders "beweging" "from below" en de georganiseerde (en dus "verburgerlijkte") arbeidersbeweging "from above".

Voorbeelden van dergelijk moraliserend optreden vinden we bij ons te over. Ik geef hier enkele "smaakgevende" aanzetten voor onderzoek.

* In het werk van de Gentse partijsecretaris Beerblock "Uit het leven der fabriekwerkers" (Gent, 1903) vinden we een dergelijke prachtige illustratie van de "Partei" houding tegenover de "walgelijkheden van carnaval en de zogenaamde Slonsendag". Daartegenover stelt Beerblock het ideale socialistische huisgezin, waar men zich met stichtend-rode activiteiten als wafelenbak bezig houdt: let wel, moeder bakt, wijl vader minzaam toekijkt, en de kinderen luisteren.

* Uit de herinneringen van de Gentse socialist Jozef Volckaert citeert Reynebeau zelf de passus over de anti-danszalen en -orgelkottenmentaliteit die in de socialistische Lotelingkringen schering en inslag was. Trouwens, het ganse propagandistische ritueel van de socialistische lotelingen of Jonge Wachten moest in hun ogen een alternatief vormen voor de zuippartijen die zich naar aanleiding van de lotingsdagen afspeelden⁽⁴⁰⁾.

Tenslotte stelt Reynebeau impliciet dat bewegingen als de "arts en crafts" van Morris (bij ons Vandevelde)⁽⁴¹⁾ of het ecologische getinte cultuursocialisme van de jaren dertig dat ook bij ons ingang vond, de uitzonderingen zijn die de regel bevestigen. De sociaal-democratie was geen cultuurvernieuwer maar een **cultuurvormer** (in het socio-culturele vormingswerk). Volgens Reynebeau kan men de beleidsinbreng van de sociaal-democratie in de Belgische cultuurpolitiek praktisch reduceren tot de "wet Destrée" op de openbare bibliotheken uit 1921. In het beste geval stond men sympathiek tot tolerant tegenover nieuwe cultuurfenomenen. Deze these dient verder getoetst te worden.

Enkele krachtlijnen voor de studie van de sociaal-democratische arbeiderscultuur

Afgezien van die discussies die we binnen dit kort bestek uiteraard niet kunnen uitwerken, willen we toch enkele concretere vragen en probleemstellingen formuleren voor de studie van de sociaal-democratische arbeiderscultuur en haar netwerk in Vlaanderen.

1) Probleemstellingen met betrekking tot de eigenheid van de sociaal-democratische arbeiderscultuur :

* Het is duidelijk dat enkele ideologische premissen toch de debatten in de sociaal-democratische beweging bleven beheersen, bijvoorbeeld in de arbeiderssportbeweging waar men trachtte te komen tot een niet-competitieve massasport (typevoorbeeld is de turnbeweging ⁽⁴²⁾). De sociaal-democratische cultuur (be)oefening leek op het eerste gezicht ook een voorkeur te hebben voor massa- en groepsbeoefening : koren, turnen en dergelijke. Was dit specifiek en exclusief vinden we dat ook bij andere sociale bewegingen ? Was er een exclusiviteit ten opzichte van activiteiten die betrekking hadden op individuen of op kleine kringen ? In hoeverre slaagde men erin die "eigenheid" waar te maken ?

* Vraag is hoe groot de specifieke cultuurproductie (in verhouding tot de totale "burgerlijke") was, zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht. Hier bedoelen we de produktie met een sociaal-democratische thematiek ⁽⁴³⁾.

* Onderzoek naar socio-culturele convergenties : in hoeverre waren de socio-culturele uitingen in sociaal-democratische kring verschillend van deze van andere bewegingen ? Dit kan zowel gaan over uiterlijke verschijningsvormen, als

over methodes en praktijken. Enkele voorbeelden : waarin verschilt een sociaal-democratische tuinwijk of flatgebouw van een andere (tenzij de rode vlaggen op 1 Mei en de rode lijstcijfers bij verkiezingen). De focus richten op het convergerende, wars van de zelfgenoegzame houding van "kijk wat voor moois (nieuws, sociaals) we hebben geschapen" helpt duidelijker de eigen identiteit te omschrijven. Andere voorbeelden : waarin verschillen de pedagogische methodes gebruikt in het socialistische vormingswerk van deze elders gebruikt... Of nog, de relaties "over de sociale klassen heen", tussen mannen en vrouwen, ouderen en jongeren... Men kan deze lijst van vragen en voorbeelden haast eindeloos uitbreiden : wie heeft bij het bekijken van uitingen de socialistische prentcultuur nog nooit een "quasi-religieus" déjà vu gekend, dat herinnert aan de "bidprentjesstijl" ? Nog een voorbeeld : het gebruik van het uniform in de sociaal-democratische Valkenbeweging, aanpassing of voorloper ?

* In hoeverre was er sprake van een specifiek Vlaamse inbreng, of bleef het, bijvoorbeeld in het geval van de Arbeidersjeugdbeweging, een kwestie van import ? In hoeverre kregen andere buitenlandse voorbeelden (de bouwstijl van het Rode Wenen bijvoorbeeld) navolging bij ons ?

* Hoe reageerde men op nieuwe (socio)culturele fenomenen (en/of rages) : was men zelf voorloper, verzette men zich ertegen, adapteerde of accomodeerde men zich, na eventueel aanvankelijk verzet ? Vóór 1914 bijvoorbeeld verzette men zich tegen de als militaristisch gebrandmerkte scoutsbeweging, later schiep men een eigen variant (de Rode Valken), in proletarisch aandoende blauwe kielen gestoken. Interessant om na te gaan is de houding tegenover de "sportkoorts", in concreto toen de "Ronde van Frankrijk" aan haar epische tocht door de geschiedenis van onze eeuw begon. Er is de belangstelling in arbeiderskringen voor "catch" en worstelen : in de arbeiderssportbeweging werden eigen clubs opgericht.

* Een bijzondere probleemstelling in ditzelfde verband is of er sprake was van een culturele ge-laagdheid binnen de eigen beweging zelf, met aan de top een elite van "culturo's" die zich wel kunnen integreren en aan de basis de "echte" sociaal-democratische arbeiderscultuur, die de vorm aannam van wat ik in mijn doctoraalscriptie genoemd heb "een Breugeliaans of Bourgondisch Feestdissocialisme met eten, wat gezelligheid en wat populaire zang, toverlantaarnvoorstellingen en uitstapjes als voornaamste ingrediënten". Hier kunnen we dan het onderzoek inpassen in uitingen van wat sommigen de echte arbeiderscultuur zullen noemen : carnaval, kermissen, duivenmelken, bezoek aan danszalen, orgelkotten, herbergen enz..., bonte avonden, revues en dergelijke meer. Vooruit te Gent bijvoorbeeld, richtte reeds vóór 1914 populaire revues in, geregisseerd door de volkstoneelschrijver Henri Van Daele⁽⁴⁴⁾.

2) Probeerstelling met betrekking tot de moti-vaties en de doelstellingen van de sociaal-demo-cratistische arbeiderscultuur : Was de sociaal-democratie bepaald "bij brood alleen" ? Verdienende zij de kritiek als zou ze zich vooral om "biefstukken-socialisme" bekommerd hebben ? Ik verwijs naar de bijdrage van Bart De Nil in dit nummer, over Cyriel Buisse en het biefstukken-socialisme. Hoe definieerde men de functie van dat socio-cultureel netwerk, van die socio-culturele activiteiten ? Welke waren de motieven van de sociaal-democratische beweging om geld en mensen te investeren in eigen socio-culturele netwerken en projecten ? Ik verwijs naar de investering van de Gentse socialisten in de jaren 1910-1914 in hun "volkschouwburg", het Feestpaleis van Vooruit : 2 miljoen frank (ongeveer 450 miljoen vandaag) of tweemaal het zuivere kapitaal dat de maatschappij Vooruit in haar dertigjarige geschiedenis had opgebouwd.

- als vormend element op louter cultureel vlak, en dus een element van culturele emancipatie
- als bijkomende rekruteringsbasis of -veld⁽⁴⁵⁾

- als bijkomend element van interne integratie in de beweging (naast de bedrijfs- en buurt-kringen, familie en vriendenrelaties)
- als "utilitaire" ondersteuning bij de algemene politieke en sociale propaganda, loutere decoratieve illustratie van de programmabundels ?
- als prestigeobject, paradepaardje van de financieel krachtige organisaties zoals de coöperaties ? Zoals klassieke broodheren uit de wereld van handel en nijverheid (men denke aan de Limburgse steenkoolmijnen) had bijvoorbeeld de Vooruit een eigen harmonie en turnkring naar haar genoemd en door haar gesponsord.

3) Vragen met betrekking tot het **kwantitatieve belang** van het sociaal-democratische cultuurgebeuren :

Hoe groot was de kring van actieve en passieve participanten aan het sociaal-democratisch cultuurgebeuren vergeleken bijvoorbeeld met de totale aanhang van de beweging ? Zo deden we zelf in ons onderzoek over Gent de merkwaardige vaststelling dat het aantal actieve participanten aan het socio-culturele netwerk niet proportioneel steeg ten opzichte van de totale ledenaanwas van de beweging. Leert dit ons iets over de moti-vaties van de leden om bij de beweging aan te sluiten ? Vraag is ook hoe groot het aanbod van het eigen netwerk is ten opzichte van het totale aanbod in de samenleving⁽⁴⁶⁾.

4) Vragen met betrekking tot het **kwantitatieve aanbod** van het socialistische socio-culturele leven :

Programma's, repertoire... waarin uiteraard weer wordt verwezen naar de vraag van de eigenheid.

5) Probleemstellingen met betrekking tot het ontstaan en de **globale evolutie** (op- en neergang) van het socio-culturele netwerk :

* Men kan zich de vraag stellen of dat socio-culturele netwerk niet een bijproduct was van de politieke en sociale marginaliteit waarin de beweging zich in haar beginjaren bevond. Is het niet

geboren uit een marginaliteit, uit een pariamentaliteit van verschoppelingen die in de deftige gezelschappen niet mochten "meespelen" omdat ze politiek en sociaal als "roode honden" waren gekenmerkt? Men bedenke daarbij dat bij het ontstaan van de socialistische beweging er reeds een sterk verzuild verenigingsleven op socio-cultureel vlak bestond. Men kan zich best voorstellen dat militanten, die als actief lid van hun politieke of syndicale organisaties, later als werknemers van socialistische organisaties, uitgesloten werden of zich als dusdanig voelden in die gekleurde socio-culturele verenigingen, van lieverlede eigen kringen stichtten. Dit is een proces dat zich vóór de Eerste Wereldoorlog in de grote socialistische centra afspeelde en na de Eerste Wereldoorlog in de secundaire centra waar de socialistische beweging voet aan wal kreeg. De socialisten bleven voor de deftige kringen 't kanaalje, " 't zijn rode honden, maar wat blaffen ze mooi". Eens ontstaan krijgen we een proces van reïntegratie via het socio-culturele veld zelf: de socialistische kringen passen hun repertoire aan, krikken kwalitatief hun werking op door professionele kaders aan te trekken (de Harmonie Vooruit wierf bijvoorbeeld Guy Duyck, muziekkapelmeester van de Zeemacht aan), en integreren zich zo in de "deftige" landjuwelen en toernooien: wedijver ten opzichte van de anderen wordt dan een impliciet strijdelement aan het culturele front. Men zou dit de uitsluitingsthesen kunnen noemen.

* Welke verklaringen zijn er voor de op- en neergang van de verschillende componenten van het netwerk? Resten enkel nog de rode stenen, de volkshuizen als monumenten van verzuiling? Of men nu de volkshuizen bekijkt, de 1-Meistoeten, de harmonies, fanfares en turnkringen, steeds heeft men de indruk wanneer men in de jaren zestig "aankomt", van een kwijnend socio-cultureel leven. De ontstaansfase van het socio-culturele netwerk, de pioniersperiode ziet men vóór de Eerste Wereldoorlog, in centra als Gent en Antwer-

pen, en enkele pogingen elders. Na de Eerste Wereldoorlog profileert het patroon zich in de secundaire industriële gemeenten, binnen de grote agglomeraties zelf, in de wijken en de randgemeenten. De hoogbloei houdt aan tot diep in de jaren vijftig, om af te nemen in de jaren zestig en zeventig. Hierbij dienen verscheidene hypothesen onderzocht te worden. Loopt dit proces parallel met een meer algemene electorale achteruitgang van de beweging, of met de (convergerende) achteruitgang van het klassieke socio-culturele leven in het algemeen? Is het een gevolg van de scheiding en desintegratie van de klassieke woon/werkbuurten, van de verhoogde mobiliteit, het veranderend vrije tijds- en consumptiepatroon, de ontzuiling van het socio-culturele leven (de nieuwe media zoals televisie, het gediversifiëerde aanbod van de vrijetijdsindustrie...)? Is, met andere woorden en om Rik Pinxten te parafaseren, de sociaal-democratische cultuur een cultuur die langzaam sterft, een "stervende zwaan"? Het afsterven alleen al van die specifieke cultuur zou een motief moeten vormen om het onderzoek, waarin mondelinge geschiedenis een belangrijke rol speelt, te intensifiëren.

Voor wie zich niet laat ontmoedigen door een moeilijk zoek- en puzzelwerk in het archief- en bronnenmateriaal met betrekking tot de socialistische beweging, ligt er dus - voor ons land - een schat aan gegevens en verhalen te wachten om door de juiste persoon, op het juiste tijdstip met de juiste probleemstellingen te worden geconfronteerd. Een uitdaging als het ware.

Maar er is niet alleen de uitdaging, er is ook hoop. We werken samen met collega's van HIVA, VUB en KADOC aan het opstarten van een onderzoeksnetwerk dat vanuit een comparatief perspectief de sociaal-democratische en christen-democratische arbeidersculturen in Vlaanderen wil bestuderen.

Bijlage

Voorstel voor een onderzoeksproject, eventueel pilootthesis

De (sociaal-democratische) arbeiderscultuur(beweging) in Vlaanderen : een verkennend onderzoek in een internationaal comparatief perspectief

De historische studie van volks- en arbeiderscultuur heeft de laatste tien, vijftien jaar een vrij hoge vlucht genomen in het buitenland. In Vlaanderen staat het onderzoek nog in de startblokken. Vandaar het voorstel om aan dit belangrijk nieuw thema in de geschiedschrijving van de (socialistische) arbeidersbeweging aparte verhandeling(en) te wijden.

Een eerste verhandeling zou worden beschouwd als een verkennend literatuur- en bronnenonderzoek. Grosso modo zou ze kunnen bestaan uit drie gedeelten :

1. Een discursief gedeelte waarin een uitgebreide status quaestionis wordt gemaakt van de (vooral buitenlandse) literatuur terzake, en waaruit een kader van vraag- en probleemstellingen, methodologische invalshoeken en "approaches" wordt gedistilleerd. Vanuit de antropologie en de school van het symbolisch interactionisme moet alleszins worden nagegaan in hoeverre de "participerende observatie" een belangrijke methodologische benadering vormt : het werk van Rik Pinxten bevat hier andermaal nuttige raadgevingen.
2. Een heuristische inventaris die nagaat welke "Vlaamse" bronnenverzamelingen (gedrukte bronnen, archief, iconografie) - in en buiten het AMSAB - het best in aanmerking komen voor de studie van de (sociaal-democratische) arbeiderscultuur, in casu de specifieke sociaal-democratische volkshuizencultuur. Hierbij kan ook worden nagegaan in hoeverre mondelinge geschiedenis een primaire en/of complementaire bron vormt.
3. Een "empirisch" gedeelte waarbij één of meerdere items uit het discursief gedeelte aan de bronnen worden getoetst.

Aldus opgevat zou deze verhandeling een pilootthesis kunnen zijn voor verder onderzoek, en een bouwsteen kunnen leveren aan internationaal comparatief onderzoek.

Een specifiek "Vlaamse" vraagstelling betreft de vergelijking tussen de sociaal-democratische en christen-democratische arbeidersculturen.

- (1) Deze tekst is een herwerkte en aangevulde versie van een lezing die ik op 14 maart 1991 hield voor de studenten van het Seminarie Nieuwste geschiedenis aan de RUG, in het kader van een seminarie over arbeiderscultuur, onder leiding van Professor Dr. Jan ART. De studenten brachten op 7 maart een bezoek aan het AMSAB waar ze in de verschillende departementen werden geconfronteerd met de voor het thema "arbeiderscultuur" interessante bronnen. Deze lezing werd toen op beperkte oplage onder de studenten verspreid, en sedertdien aan een aantal belangstellenden ter beschikking gesteld. Zie onder meer verwijzingen in : Eric DEFOORT. Democratisering van de cultuur in België. In : Mark VAN DEN WIJNGAERT, ed. Het onvoltooide verhaal. Democratisering van absolutisme tot participatie. Acco, Leuven/Amersfoort, 1994. p. 91; Rudi VAN DOORSLAER : Enkele ideeën m.b.t. de mentaliteitsgeschiedenis van de arbeidersbeweging. In : AMSAB-Tijdingen, nummer 16, zomer 1992, p. 15.
- (2) Een algemene inleiding tot de problematiek geeft : Dieter LANGEWIESCHE. Zur Problematik von Arbeiterkultur und kulturellen Arbeiterorganisationen in Deutschland nach dem 1. Weltkrieg. In : Archiv für Sozialgeschichte, XXII, 1982, pp. 364 e.v. Zie ook Dieter Kramer. Theorien zur historischen Arbeiterkultur. Marburg, 1987, Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft. Een prachtige synthese over Duitsland is : W. Kaschuba Lebenswelt und Kultur der Unterbürglichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert. München, Oldenburg, 1990. Te noteren valt dat de Duitse term "Arbeiterkultur" eigenlijk een vertaling was van de Engelse term "working class culture" die na de Tweede Wereldoorlog opgang maakte. In Duitsland werd het thema populair na een groot colloquium in 1979. Een ander voorbeeld : Fahnen, Faüste, Körper. Symbolik und Kultur der Arbeiterbewegung. Essen, Institut zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 1986. Zie ook : Rainer NOLTENIUS. Ausstellungskataloge zur Arbeiterkultur. Essen, Klartext, Schriften des Fritz-Hüser-Institutes für Arbeiterliteratur. Reihe 1. Lex Heerma en Fritz van Holtboom. Working class and popular culture. Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1988.
- (3) Ik verwijz hiervoor naar de omstandige "Bibliografie van werken en tijdschriftartikels, verschenen sedert 1944, betreffende socialisme en socialistische arbeidersbeweging in België" door Denise DE WEERDT (Brussel, 1979, Emile Vandervelde instituut; Gent, AMSAB, 1988, en jaarlijkse aanvullingen in AMSAB-Tijdingen. Verder raadplege men de VUBIS-catalogus in het AMSAB.
- (4) Staf HELLEMANS. Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1880. Leuven, KADOC-studies 10, 1990. Spijtig genoeg is zijn analyse wat betreft ons land vooral op oudere literatuur gebaseerd.
- (5) H. OUVRY. Arbeiderscultuur als uiting van de klassesrijd. Het arbeiderslied te Gent. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling sociale wetenschappen, KUL, 1980. H. VANDECAVEYE. Het proletariërslied : een sociaal-kulturele verschijningsvorm van de socialistische arbeidersbeweging. In : Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1980, 1-2, pp. 171-204. Een Duitse studie : Rainer NOLTENIUS. Illustrierte Geschichte der Arbeiterchöre. Essen, 1992, Klartext.
- (6) K. ARNAUT. De ontwikkeling van de socialistische bibliotheken te Gent tussen 1830 en 1890. In : AMSAB-Tijdingen, 1984-1985, 1-2, pp. 45-46. Een prachtige monografie geeft aan wat men met een concrete case-study kan doen : Rita DEHEUSCH. Leest, vrijzinnige werklieden : leeren vereert ! De geschiedenis van de vrijzinnige werkmansbibliotheek "Leeren vereert" : van het Leesgezelschap van de "Broederlijke Wevers" (1860) langsheen het leven van Albert Bracke. Gent, 1993.
- (7) H. BALTHAZAR. Cyriel Buysse en het Gentse socialisme. In : Yang, juni 1982, pp. 19-21. H. BALTHAZAR. Contradicties van een idool : Multatuli in de socialistische arbeidersbeweging. In : Arbeid in veelvoud. Brussel, 1988, VUB-Press, pp. 214-224. Christ DE BRUYCKER. De geschiedenis van de Multatuliking Gent van zijn stichting tot 1940. Gent, Het Licht, s.d. A. HEYERICK. Een halve eeuw toneelkring "Tot Volksverheffing" 1907-1959. In : Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze, 1988. Een toonaangevende Waalse studie is : Anne-Françoise PERIN. Théâtre ouvrier en Wallonie (1900-1940) : bilan d'une recherche. Bruxelles, Ministère de la Culture française, 1979.
- (8) G. DEBRUYNE. De CAO van haar ontstaan in 1911 tot het uitbreken van wereldoorlog II. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, RUG, 1976.
- (9) M. HEYSE. Kulturele uitingen van socialisten te Gent 1885-1905. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, RUG, 1974. Paule VERBRUGGEN. Deelalternatieven voor traditionele godsdienstbeleving in het Gentse socialisme 1870-1914. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, RUG, 1982. Idem, Deelalternatieven voor traditionele godsdienstbeleving in het Gentse socialisme 1870-1914. Een bijdrage tot de studie van de arbeiderscultuur. In : Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, november 1991, pp. 414-433.
- (10) A. DESPRETZ. Jules Pierre Emmanuel VAN BIESBROECK. In : Nationaal Biografisch Woordenboek, 11, kol. 50-55. Idem, Jules Pieter Emmanuel Van Biesbroeck (1873-1965), in : AMSAB-Tijdingen, 1983, 3-4, pp. 70-73. L. Tibbe. Art Nouveau en socialisme. Henry Vandeveldde en de Parti Ouvrier. Den Helder, Talsma en Hekking, 1981.
- (11) De aanzet tot dit project vormden een aantal fingerwijzingen van Herman Balthazar in 1983. Herman Balthazar. Kunst en socialisme. Kanttekeningen naar aanleiding van de tentoonstelling Frits Vandenberghe bij het dagblad Vooruit 1930-1939. In : AMSAB-Tijdingen, II, 1983, 1-2, pp. 53 e.v.
- (12) Brigitte DE MULDER. Vlaggen lezen. Onuitgegeven tekst, s.d.
- (13) Een voorbeeld van deze welhaast exclusief "elitaire" focus op de relatie tussen socialisme en cultuur vindt men in de bijdrage van Mireille HOLSBEKE : Socialisme en kunst : een fin de siècle droom ? In : AMSAB-Tijdingen, IV, 1985-1986, 3-4, en V, 1987, 1.
- (14) Een interessante monografie is : Wim GELDOLF. De Vredekring, oudste socialistische fanfare van Europa, 100 jaar jong. Antwerpen, 1981. Geldolf schreef hierin een inleiding op nota's van de pioniers Fons Engels en Jef Jacobs.
- (15) Ik verwijz hiervoor naar P. CREVE (redactie). Overzicht van archieven en collecties. AMSAB-Werkinstrumenten, 5, Gent, AMSAB, 1996. Enkele voorbeelden : de socialistische kunstkring Arbeid en Kunst van Lokeren, het archief van het Feestpaleis van Menen, het archief van de bibliotheek en studiekering Jean Juarés van Lokeren, de archieven van de Gentse Marx- en Multatuli's kring, de bibliotheek Vooruit van Zele, de fanfare De Verbroedering van Geraardsbergen, de Fotoclub Vooruit van Gent, de Lode Zielens kring van Ieper, postzegelclub De Leiestreek, de Socialistische Turnbond van België, de socialistische Zang- en Toneelkring Gelijheid en Recht van Mechelen, de volksboekerij Voor Ons Recht van Deinze.

- (16) Zie een verwijzing hiernaar in Norbert DE BATSELIER. Kiezen tussen eco en ego. Leuven, Van Halewyck, 1996, p. 205. De Natuurvrienden werden in 1895 opgericht. De synthese is : Joachim ZIMMER, Klaus-Peter LORENZ. Naturfreunde und benachtbare Verenigingen. Baunatal, ARÖK, 1990.
- (17) Een inspirerend artikel is : Eric HOBBSAWM. Sexe, symbole, vêtements. Actes de la recherche et sciences sociales, 1978, 23, pp. 2-18.
- (18) Archiv für Sozialgeschichte, XXIV, p. 719.
- (19) Rik PINXTEN. Culturen sterven langzaam. Over interculturele communicatie. Antwerpen, 1994, Hadewych, p. 12.
- (20) Jan ART. Cultuurgeschiedenis van de Nieuwste Tijden. Capita selecta. Gent, UG, 1995.
- (21) Aangehaald in de memoires van Nic BAL.
- (22) Archiv für Sozialgeschichte, XXIV, p. 719 e.v.
- (23) Leo DE HAES. Cultuur is oorlog. Over massa- en elitecultuur. Groot-Bijgaarden, Globe, 1995.
- (24) Zie Irene CIERAAD. De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur. Muidenberg, Dick Coutinho, 1988. pp. 106-107 : Massa- en arbeiderscultuur. p. 90 : Arbeidersmoraal. De bepaling van Löfgren vindt men ook op p. 90.
- (25) Jan ART, op.cit., p.34.
- (26) Wij verwijzen hier naar het voor Vlaanderen baanbrekend werk van de Leuvense onderzoeker Hans De Witte. Hans DE WITTE. Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen. Leuven, HIVA, 1990. Arbeiderscultuur en vorming. Leuven, Hiva, 1990, pp. 95 e.v. Hans DE WITTE (red.). Op zoek naar de arbeidersklasse. Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa. Leuven, ACCO, 1994. Een uitgebreide "up-date" van deze opvatting komt aan bod in een thema-nummer "arbeiderscultuur" van de Gids op Maatschappelijk Gebied, 1996, 4, met bijdragen van Hans DE WITTE, Hubert GOSSEY, Edward LEEMANS, Rudi LAERMANS en Theo ROMBOOTS.
- (27) Mark ELCHARDUS. Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur. Leuven, 1994, Kritak, p. 129 en 149.
- (28) Zie bijvoorbeeld Christoph RULCKER. Arbeiterkultur und Kulturpolitik im Blickwinkel des Vorwärts 1918-1928. In : Archiv für Sozialgeschichte, XIV, pp. 141 e.v.
- (29) H. DE MAN, Opbouwend socialisme, p. 565.
- (30) H. DE MAN. De socialistische idee, pp. 97, 105, 199 en 207. Zijn naoorlogse Spengleriaanse cultuurpessimistische beschouwingen over "massificatie en cultuurverval" laten we hier buiten beschouwing.
- (31) Marc REYNEBEAU. Apollo's klacht. Leuven, Kritak, 1988, pp. 69 e.v.
- (32) Dominique VERKINDEREN. Het Van Crombrughe's Genootschap van 1857 tot 1875. Gent, 1988, Liberaal Archief.
- (33) Rik PINXTEN, op.cit., p. 108, en mijn reïnterpretatie.
- (34) Die uitgebreid aan bod komt in Guy VANSCHOENBEEK. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen. "Le monde socialiste gantois" en de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog. Gent, 1992, onuitgegeven doctoraalscriptie pp. 851-894. De besten onder ons zijn opgestaan. De arbeidersaristocratie en de verklaring van het reformisme in de arbeidersbeweging. De spanning tussen negatieve en positieve connotatie van een politiek-sociologische categorie. In dit hoofdstuk ga ik uitgebreid en discursief in op de binnen- en buitenlandse literatuur en geef ik een empirische toetsing aan de hand van de Gentse casus. Het hoofdstuk verschijnt binnenkort in de vorm van een artikel in het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis.
- (35) Zie Julien DOMS. Goethe's Faust. Brussel, 1932, De Wilde Roos. Jozef Vandermeulen. Richard Wagner als revolutionair. Brussel, 1932, De Wilde Roos.
- (36) Alphonse OCTORS. La commission syndicale du POB. Les premiers efforts et résultats 1898-1907. Bruxelles, 1923.
- (37) Tony JANSSEN en Jan ROGIER. Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Nijmegen, SUN, 1983.
- (38) Mireille HOLSBEKE, op.cit.
- (39) Richard J. EVANS. The German working class 1888-1933. London, 1982.
- (40) In mijn doctoraalscriptie gaf ik nog andere voorbeelden met betrekking tot duivenspel en speekselbakken. Spelden in een hooiberg, als men wil zoeken in de reeksen verslagboeken en in de pers.
- (41) Zie RANSON
- (42) Voor de internationale arbeiderssportbeweging verwijs ik naar : Hans Joachim TEICHLER en Gerhard HAU. Illustrierte Geschichte des Arbeitersport. Berlin, Dietz, 1987. Diethelm BLECKING. Arbeitersport in Duetschland 1893-1933. Köln, Prometh, 1983. En dichter bij ons, bij onze Noorderburen : Hans DONA. Sport en socialisme : de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941. Amsterdam, Van Gennepe, 1981.
- (43) Voorbeelden in het veld van literatuur en toneel : Emile Zola, Jack London, Upton Sinclair, Heijermans, Hauptmann, Horace Van Offel. Bij ons : in de muziekcompositie, het vergeten werk van Jozef Vandermeulen; Van Biesbroeck en zijn sociaal-veristische school; Anseele, Beerblock, Bogaerts, De Graeve, Hannick en andere Gentse roman- en novelschrijvers, vaak van proletarische origine; zie ook Edward Anseele's brochure 'Voortuit en de Vlaamse Beweging (1913) waarin hij een warme, vruchteloze oproep deed tot de Vlaamse kunstenaars om "den Arbeid" tot centraal thema in hun productie te verheffen.
- (44) Over Henri Van Daele zie: Willy EVERAERT. Over Henri Van Daele. Gent, 1995. Kurt VAN DE MOERE. Het volkstoneel van Henri Van Daele. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Germaanse filologie, RUG, 1991. Een interessante case-study over de Engelse populaire musichallcultuur is : Dagmar KIFT. Arbeiterkultur im gesellschaftlichen Konflikt : die englische Music Hall in 19. Jahrhundert. Essen, 1991.
- (45) Staf HELLEMANS, op.cit., ontkent dit na studie van de buitenlandse literatuur.
- (46) Voor Gent hadden we een interessant vergelijkingspunt, nl. de studie van Lode HOSTE : Gezelschapsleven te Gent in de 19e en begin 20e eeuw. Gent, 1990 (later gepubliceerd in afleveringen in de Ghendtsche Tydinghen).